

वैदिक शिल्पविज्ञानः एक दिग्दर्शन

-सोमराज नेपाल

सम्पूर्ण लौकिक ज्ञान, विज्ञान, शिल्पकलाको वर्णन वीजल्पमा सर्वप्रथम वेदमा नै विद्यमान छ। त्यसैबाट प्रेरणा प्राप्त गरेर मानव वैज्ञानिकहरूले वर्तमान कालमा यो प्रगति गरेका छन् भन्ने हाम्रो धारणा छ। यो कुरा कहाँसम्म सत्य छ, त्यसको सत्यायन, प्रमाणीकरण वैदिक साहित्यको अध्ययन-मननबाट नै हुनसक्दछ। वेदमा विज्ञान, शिल्पकलाको अस्तित्व छ भन्ने कुरा अब हामीले मात्र होइन पाश्चात्य विद्वान्हरूले पनि स्वीकार गरेका छन्। उदाहरणार्थ Mrs. Wheeler Willore नामक एक विदुषीको यो वक्तव्य उल्लेखनीय छ-

“We have all heard and read about the ancient religion of India. It is the land of the great vedas, the most remarkable works, containing not only religious ideas on a perfect life, but also facts, which all science proved true. Electricity, Radium, Electrones, Airships, all seem to be known to the Risis who found the vedas.”

अर्थात् हामीले प्राचीन हिन्दूधर्मबारे धेरै सुनेर पढेका पनि छौं। यसै पुण्यभूमिमा वेदको आविर्भाव भएको हो। जसमा नै केवल एक पूर्ण जीवनका सम्बन्धमा धार्मिक विचार मात्र प्रत्युत ती तथ्यको पनि जसलाई आधुनिक विज्ञानले सत्य सिद्ध गरेको छ, वर्णन विद्यमान छ। इलेक्ट्रीसिटी, रेडियम, इलेक्ट्रोन आदि पदार्थ ती ऋषिलाई ज्ञात थियो, जसले वेदको साक्षात्कार गरेथे।

यहाँ यस दृष्टिकोणलाई लिएर गरिएको वैदिकसाहित्यको सानो अध्ययनको फलस्वरूप यत्रतत्र वर्तमान तत्सबन्धी वैदिक प्रमाणको आधारमा वैदिक शिल्पविज्ञानका सम्बन्धमा संक्षिप्त प्रकाश पार्नु यस प्रयत्नको उद्देश्य हो, जो पाठकहरूको निमित्त रुचिकर हुनेछ भन्ने मेरो धारणा छ।

कुत्स आदि आर्यावर्तीय राजामाथि आक्रमण गर्ने दस्यु-

लाई युद्धमा नष्ट गरेर इन्द्रले उनको रक्षा गरेको कुरा हामीलाई वैदिक वाङ्मयको अध्ययनबाट अवगत हुन्छ। उक्त युद्ध हुनुभन्दा धेरै वर्षपहिले आर्यावर्त प्रदेशमा 'सुधन्वा' नामक एक राजा भएका थिए। उनका तीन पुत्र थिए ऋभु, विश्वा र वाज। यी तीनै शिल्पकलामा अत्यन्त निपुण थिए। उनलाई प्रायः 'ऋभु' शब्दद्वारा सम्बोधन गरिन्थ्यो। यी भारतवर्षीय मनुष्य थिए। यिनीहरूले देवशिल्पी त्वष्टासँग शिल्पकला सिकेका थिए। परन्तु आफ्नो विलक्षण प्रतिभा-प्रभावद्वारा अनेक प्रकारको विमानादि निर्माण गरी इन्द्रादि देवलाई अर्पण गरेका थिए तथा शिल्पकौशलद्वारा इन्द्रलाई प्रसन्न पारी देवत्व तथा रात्रिकालीन भोजनमा इन्द्रका सहभोजी हुने सौभाग्य प्राप्त गरेका थिए। इन्द्रको भोजन दिनमा तीन वार हुन्थ्यो, उनलाई क्रमशः प्रातः सवन, माध्यन्दिन सवन तथा तृतीय सवन भनिन्थ्यो। प्रातः सवनमा अग्नि देवता, माध्यन्दिन सवनमा अग्नि देवता र तृतीय सवनमा ऋभुगण प्रधान सहभोजी थिए। यो कुरा अथर्व वेदको निम्नलिखित मन्त्रमा वर्णित छ।

यथा सोमः प्राप्तः सवने अग्निर्भवंति प्रियः ।

एवामे अग्निना वर्चं आत्मानि ध्रियताम् ॥

(अथर्व, ६।१।११)

यथा सोमो द्वितीये सवने इन्द्रान्योभवंति प्रियः ।

यथा सोमस्तृतीयसवने ऋभूणां भवति प्रियः ॥

(अथर्व, ६।१।१२)

यसरी यिनले आफ्नो शिल्पकौशलद्वारा इन्द्रको अनुग्रह प्राप्त गरी देवत्व तथा सहभोजित्व प्राप्त गरेका थिए। देवाधि-देव इन्द्रको सहभोजी हुनु त्यस वेला धेरै गौरवपूर्ण सम्झिन्थ्यो। एवं कतिपय विशिष्ट व्यक्ति नै यस सौभाग्यको अधिकारी थिए। यी ऋभुको स्तुतिमा ऋग्वेदमा अनेक मुक्ति मिल्दछन्, जसमा यिनको जीवनचरित्रमा पर्याप्त प्रकाश पारिएको छ। यिनका आचार्य त्वष्टाले इन्द्रको लागि बज्रको निर्माण गरेको

कुरा त प्रसिद्ध नै छ । उनैले इन्द्रको लागि एउटा चमस (सोमपानपात्र) बनाएका थिए, जसको देवसमाजमा ठूलो प्रशंसा थियो । ऋभुगण आफ्नो कलानैपुण्यको अभिमानले त्वष्टाले बनाएको चमसमा आक्षेप गर्दै भन्दथे— चमस बनाउनु कुनै ठूलो कुरा होइन । उसमा जो विलक्षण गुण छ, त्यो त काठको हो । उस समय इन्द्रका प्रतिनिधि (Viceroy) भारतवर्षमा वह्निदेवले कहलाउँदथे । तिनको कार्य यहाँबाट प्राप्त भएको कर इन्द्रकहाँ पुऱ्याउनु थियो । जसरी अधिदेव जगत्मा वह्निदेवले आहुतिद्वारा प्रदत्त अन्नादिको रसलाई आदित्य प्राण (इन्द्र) को समक्ष पुऱ्याउँदछन्, त्यस्तै भारत भूमिमा स्थित वह्निदेवले भौम त्रिलोकीको स्वर्गका शासक इन्द्रकहाँ कर पुऱ्याउने गर्दथे । अग्निदेवले एक दिन प्रसंगवश त्वष्टालाई यो सूचना दिए— ऋभुगणले उनले बनाएको चमसको निन्दा गरेका छन् । त्यसपछि त्वष्टाले क्रुद्ध भएर भने— देवताको पानपात्रको जसले निन्दा गर्दछ त्यसलाई हामीले मारिदिन्छौं (ऋ १।१६।१) । स्वर्गलोकबाट फर्केपछि मनुष्यलोकेश अग्नि त्वष्टाको रोषपूर्ण वचन सुनाउन ऋभु-निवासमा गए । उनलाई आएको देखेर ऋभुहरू तर्कवितर्क गर्नलागे— यो अग्निदेव अकस्मात् यहाँ किन आउँदैछन्, यी श्रेष्ठ छन्, तसर्थ हामीमाथि क्रुपा गर्न आएका हुन् अथवा यविष्ठ (सानो) बनेर हामीसंग कुनै याचना गर्न ? अथवा त्वष्टाको विषयमा हामीले पहिले जो कुतिसत वचन बोलेका थियौं, त्यसबारे केही वृत्त सुनाउन आएका हुन् ?

(ऋ. १।१६।१)

यसरी तर्कवितर्कद्वारा तृतीय पक्षलाई ठम्प्याएर उनले आफ्नो गल्ती स्वीकार गरे— मनुष्यले देवताको निन्दा गर्नु उचित होइन । ऋभुहरूले अग्निलाई उत्तर दिए— हामीले त्वष्टा निर्मित चमसको निन्दा गरेको होइन किन्तु हाम्रो बनाइ के छ भने उक्त चमसमा जो चमत्कार छ, त्यो चमसको होइन किन्तु काठको हो । यसमा ऋभुहरूलाई एकान्तमा प्रोत्साहित गर्दै अग्निले भने— देवताहरूले तपाईंहरूलाई यस्तो चमस बनाउने आदेश दिनुभएको छ, जो एक भएर पनि चार हुन सकोस् । ऋभुहरूले पहिले नै भनिसकेका थिए । उनले त्वष्टाले भन्दा बढी उत्कृष्ट चमस बनाउन सक्तछन्, यस्तो चमस, जसलाई तुरुन्त चार चमसमा परिणत गर्न सकिन्छ, यो उनको प्रतिज्ञा थियो । यसैको स्मरण गराउँदै उक्त प्रकारको चमस बनाउने आदेश उनलाई दिए तथा एक यस्तो आकाशचारी रथ बनाउने आदेश दिए जो घोडाको सहायताको बिना नै चलन सकोस् । यस्तै अन्य चामत्कारिक शिल्प निर्माणको पनि आदेश दिए । देवताद्वारा आदिष्ट यी

पदार्थको निर्माण गरी उनलाई लिएर स्वयम् स्वर्गमा गई इन्द्रलाई समर्पित गर्नु भन्ने पनि थिनले ब्रह्माण्ड । यदि तिमीहरूले यो कार्य सम्पन्न गर्न सक्यौ भने तिमीहरू यज्ञिय देव बनाइनेछौ । तिम्रो एक चमसलाई चार चमसमा परिणत भएको देखेर त्वष्टा पनि लज्जित हुनेछन् । साथै अग्निले यो पनि सल्लाह दिए— स्वर्गमा हामीसंग परामर्श गरेर आफ्नो शिल्पकला हास्रै समक्षमा इन्द्रलाई भेट गर । अग्निदेवको आदेशानुसार ऋभुहरूले अनेक प्रकारका यन्त्रको निर्माण गरे जसको उल्लेख संक्षेपमा अनुपदमा नै गरिनेछ । उनलाई लिएर उनीहरू इन्द्रलाई समर्पण गर्न अमरावती गए । अत्यन्त प्रसन्न भएर इन्द्रले उनलाई देवत्वकोटीमा प्रवेश दिए । साथै आफ्नो तृतीय सचनमा सहभोजी हुन विशेष सम्मान प्रदान गरे । यो कथानक कपोलकल्पित होइन प्रत्युत वेदमन्त्रको आधारमा संकलित छ । वैदिक विद्वानहरूको भनाइ छ— वेद मन्त्रले आधिभौतिक, आधिदैविक आदि अर्थमा प्रकाश पार्दैछन् । यस मान्यतानुसार यी मन्त्रका आधिदैविक, आध्यात्मिक आदि अनेक अर्थ हुन सक्दछन् । परन्तु यो प्रकरण आधि-भौतिक अर्थलाई लिएर चलेको प्रतीत हुन्छ, एवं यसमा भौम-त्रिलोकी स्वर्ग र उसका अधिपति इन्द्रको वर्णन गरिएको छ । तथा ऋभुलाई भारतवर्षको अधिवासी मर्त्यको रूपमा अमरत्व प्राप्त गरेको कुरा देखाइएको छ । भौमत्रिलोकीमा आर्यावर्त, पृथ्वीलोक, हिमालय प्रदेश, अन्तरिक्ष तथा त्यसको उत्तरमा स्वर्गलोकको कल्पना गरिएको छ ।

अस्तु, अब यी ऋभुले बनाएका अनेक यन्त्रहरूमध्ये एउटा आकाशचारी विमान थियो जसको वर्णन वामदेव ऋषिले निम्नलिखित मन्त्रमा गरेका छन्— ऋभु देवताको स्तुति गर्दै वामदेव ऋषिले भन्नुभएको छ—

अनश्वो जातो अभीषुक्थ्योरथस्त्रिचक्रः परिवर्तते रजः ।

महत्तदो देवस्य प्रवाचनं धाम्भवः ।

पृथ्वीं यच्च वपुष्यथ ।

रथं ये चक्रुः सुव्रातं सुचेतसोऽविह्वरन्ते मनसस्परि-

ध्यमा ।

तां उन्वस्य सवनस्य पीतये आवो वाजा ऋभवो देव्या

मसि ।

(ऋ, ४।२६)

आचार्य श्री सायणको मतानुसार यस मन्त्रको भावार्थ यस प्रकार छ— हे ऋभु देवता ? तपाईंहरूले जो रथ बनाउनु-

भएको छ, त्यसले घोडा, लगाम आदि उपकरणको अपेक्षा राख्दैन। त्यसैले यो स्तुतियोग्य छ। तीन पाङ्ग्राको त्यो रथ अन्तरिक्ष लोकमा भ्रमण गर्दछ। यो महत्वपूर्ण कार्य तपाईंहरूको देवभावको द्योतक हो। यस्तो कार्यद्वारा तपाईंले पृथ्वी तथा स्वर्गलोकलाई पुष्ट गर्नुहुन्छ। हे ऋभु देवता हो! जुन उत्तम विचारशील तपाईंहरूले आफ्नै बुद्धि र प्रतिभाले यस्तो सुन्दर गोल अकुटिल जो रथ बनाउनुभएको छ, त्यस्ता तपाईंहरूलाई हामी आफ्नो यस यज्ञमा सोमपानको निम्ति निमन्त्रित गर्दछौं।

यस्तै प्रकारले उनले संश्लिष्ट (परस्परसयुक्त) अश्व-कारको एक विमान इन्द्रको निम्ति बनाएका थिए जसको नाम 'हरि' राखिएको थियो जो आकाश तथा पृथ्वी दुवैमा समानरूपले चलन सक्तथ्यो। यो कुरा यस मन्त्रबाट ज्ञात हुन्छ—

शच्याकर्तं पितरा युवाना शच्याकर्तं चमसं देवपानम् ।
शच्या हरिधनुतरा द्रतष्टेन्द्र वाहावृभवो वाजरत्नः ।
(ऋ, ४।३५)

यसैकारण इन्द्रलाई 'हर्यश्व' अथवा 'हरिवाहन' भनिएको हो। कुत्स राजाको रक्षाको निम्ति इन्द्र यसै यानमा चढेर आएका थिए।

अर्को एउटा यस्तो यन्त्र पनि ऋभुले बनाएका थिए जसको प्रभावबाट वृद्ध जराजीर्ण मातापिता पुनः युवा बन्न सक्तथे।

ये अश्विना ये पितरा ये उत्ती धेनुं ततक्षुर्ध्वं भवो
ये अश्वः ।

ये अंसत्राय ऋधम् रोदसी ये चिम्बो नरः स्वस्त्ययानि चक्रुः ।

(ऋ, ४।३४)

बृहस्पतिको उपयोगको लागि एउटा विमान गाईको आकारको बनाएका थिए जसको नाम विश्वरूपा राखिएको थियो।

इन्द्रो हरिं युयुजे अश्विना रथं बृहस्पतिविश्वरूपामुपाजत् ।

(ऋ, १।१६१) ।

यस्तैगरी अन्यान्य देवताको निम्ति पनि ऋभुहरूले विमानादि वस्तुको निर्माण गरेका थिए। यिनका शिल्पको वर्णन ऋग्वेदका अनेक मण्डलमा मिल्दछ। ती सबको उल्लेख यहाँ आवश्यक छैन।

यसप्रकार वैदिक साहित्यको अवलोकन गर्दा वेदमा शिल्प-विज्ञानको प्रशस्त सङ्केत उपलब्ध हुन्छ जसले यो आक्षेप गर्दछन् र वर्तमानकालमा विज्ञान-क्षेत्रमा जो नवीन आविष्कार भएका छन् उनलाई हेरेर हिन्दूहरूले वेदमा विज्ञानको अस्तित्वको क्लिष्ट कल्पना गर्न थालेका हुन्। वस्तुतः वेदमा विज्ञान शिल्पकलाको केही अस्तित्व छैन, उनको यो आक्षेप उपर्युक्त दिग्दर्शनबाट नै सर्वथा निराधार सिद्ध हुन्छ। वेदमा यस्ता शिल्पविज्ञानको उल्लेख छ, जसको वर्तमान वैज्ञानिक-हरूले कल्पनासम्म पनि गर्न सकेका छैनन्। भविष्यमा जब त्यस्ता वस्तुको आविष्कार गर्न समर्थ होलान्, त्यति बेला यस वैदिक कथनको सत्यताको अनुभव उनले स्वयं गर्नेछन् तथा वेदका सम्बन्धमा प्रचलित "सर्वज्ञानमयो हि सः" तथा "सर्व वेदात् प्रसिध्यति" अर्थात् वेदमा सम्पूर्ण ज्ञानराशि निहित छ र सबै कुरा वेदबाट नै सिद्ध हुन्छ इत्यादि उक्तको सत्यताको अनुभव उनले गर्नेछन्।

